SÓFALVI ANDRÁS*

EGY DISSZERTÁCIÓ MARGÓJÁRA: A RIKA-ERDEI VÁRAK ÉS AZ UDVARHELYI KIRÁLYI MAGÁNURADALOM

Kulcsszavak: *Rika-erdő, toronyvár, gerincút, királyi magánuradalom, erdőispánság*

A társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók többsége tapasztalatból tudja, hogy forrása-inak és adatainak feltárása, dokumentálása, valamint értelmezése olyan kombinációs lehetőségeket nyújt, melyek elsődleges eredménye könnyen meginog a tudomány mérlegén. E sorok írója is szembesült ezzel a közelmúltban. Alig tettem pontot bölcsészdoktori disszertációm¹ végére, Udvarhelyszék kora Árpád-kori történetének és a Rika-erdei várak kérdésének vonatkozásában máris új értelmezési szempontok kerültek előtérbe.² A dolgozatban részletesen elemzett Kustaly vára és a röviden tárgyalt udvarhelyi királyi magánuradalom kapcsolatának felismerése hamarosan körvonalazódott, bírálóim³ véleményei pedig jelentős mértékben hozzájárultak a témában való elmélyüléshez. Írásomban, régészeti-történeti adatok alapján, a későbbi Udvarhelyszék kora Árpád-kori történetének egy igen jelentős, azonban az utókor számára írott forrásokat nem hagyó intézményét és annak komponenseit taglalom.

Kezdjük mindenekelőtt a tényszerű adatokkal, a régészeti kutatások során dokumentált, vizsgálatunk szempontjából fő helyet elfoglaló Rika-erdei várakkal. Az Erdélyi-medencét a Barcaságtól elválasztó Persányi-hegység északi részére kiterjedő Rika-erdő várromjairól először Kőváry László és Orbán Balázs tudósítottak a 19. század második felében.⁴ Az 1902-ben

* SÓFALVI András, dr. (1973) – régész-történész, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum munkatársa. Fő kutatási területei: a Sóvidék múltja a kezdetektől a késő középkorig; Udvarhelyszék a népvándorlás korban és a középkorban; középkori és kora újkori várak és erődítmények Székelyföldön és Erdélyben. Fontosabb munkái: *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történetéből*. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2005; *A székelység középkori várai. Kísérlet egy székelyföldi vártipológia kidolgozására*. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Castrum Bene Egyesület – Civertan Grafikai Stúdió, Bp., 2011; *A székelység szerepe a középkori és fejedelemség kori határvédelemben*. Erdélyi Múzeum 74(2012). 3. sz.

1 SÓFALVI András: *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében*. PhD-dolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola – Régészeti Doktori Program. Bp., 2012. (a továbbiakban SÓFALVI 2012)

2 Lásd SÓFALVI András: *Árpád-kori toronyvárak a Rika-erdőben*. Várak, Kastélyok, Templomok 8(2012). 6. sz. 8–11.

3 Az értekezés opponensei dr. Benkő Elek DSc. és dr. Feld István CSc. voltak.

4 Kustalyvár helyének felderítése és leírása Orbán Balázs érdeme, az ő kéziratát használta fel Kőváry saját műveihez. Lásd ORBÁN Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. I. Ráth Mór Bizománya, Pest, 1868. 233–234; KŐVÁRY László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Horizont, Kvár, 1892. 48.

útépítésre kitermelt Kustaly várát elég hitelesen jelenítette meg a nagy székelly utazó, kiemelve, hogy a vár magját egy négyzetes „zömtorony (centraldonjon)” képezte. Az 1970-es évek elején folytatott régészeti feltárások eredményeit jóval később publikálták az ásató Ferenczi Géza és István, egy többnyire hipotetikus elemekre támaszkodó kora Árpád-kori kelet-erdélyi határvédelmi rendszer részeként határozva meg azt.⁵ Közöletlen leletek híján nemcsak a vár funkciójának értékelését, hanem keltezését sem fogadta el a szakma.⁶

Formai, szerkezeti megjelenését illetően az Oklánd határában található Kustaly vára egy központi, 12×15 m alapterületű toronyépületből állt, melyet ovális alakban szárazárok övezett (1. kép), ennek belső peremén feltehetően cölöpsorral. E külső védvonal bejáratának kialakításánál figyelembe vették a védelmi szempontokat, a vár északkeleti sarkát az árok északi oldala mentén haladva lehetett megközelíteni, melyet belülről könnyen tűz alatt tarthattak (3. kép). A szakirodalom toronyvárnak nevezi a leírt vártípust (toronyépület külső védelmi vonallal), mely lakó- és védelmi funkciót egyaránt betöltött. Ez utóbbi hatékonyságát a külső védelmi elemek mellett az épület toronyszerűsége is fokozta. Noha ennek helyenként csak az alapfalai maradtak meg – 2007-ben folytatott hitelesítő ásásunk során az északnyugati oldalon 1,25 m magas felmenő falat tudtunk dokumentálni – a vastag, 1,5–1,6 m széles, majd belülről megköpenyezett falak magas, többszintes építményt feltételeznek. Bejárata a földszintről a nyugati oldalon nyílt, előtte fakapuval, ennek létét két nagyméretű oszlophely őrízte meg (2. kép). A fafödémekkel elválasztott, a szintek között feltehetőleg falépcsőkkel összekötött toronyépület emeleteinek számát pontosan sosem fogjuk tudni meghatározni, felső szintjét nagy valószínűséggel nyitott tornácos szerkezet koronázta, fokozva annak védelmi szerepét. A kis alapterületű vár (970 m²) felszínéről a feltárások során meglepően sok leletanyag került napvilágra, főként a toronyépület nyugati oldalára kidobált személtretegből (összetört agyagedények darabjai, állatcsontok, kevés fémtárgy). A kerámialeletek intenzitása és a darabolt állatcsontok (helyben elfogyasztott hús) megléte azt mutatja, hogy a várban folyamatosan tartózkodtak. A toronyépítmény habarcsos építési szintjéről előkerült hullámvonal-köteggel díszített, egyszerű profilkiképzésű fazék töredékei a hagyományos régészeti kronológia szerint a 12. századra kelteznek ennek létrehozását. A leletanyag zömét kitevő lassúkorongolt, fenékbélyeggel ellátott, erőteljesen kihasasodó, kihajló, levágott peremű, felszínükön hullámvonallal és körömbecsípéssel díszített edények (5–7. kép) alapján a vár fennállásának fénykora a tatárjárás elé tehető, mennyiségük pedig több évtizednyi folyamatosséget feltételez. A 13. század második felére keltezhető, tölcséres, tagolt peremkiképzésű formák már jóval kisebb számarányban fordulnak elő, a következő századra átnyúló leletanyag pedig már szinte elenyésző.⁷

5 FERENCZI Géza–FERENCZI István: *A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak kérdéséhez I. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1997. I.* 216–222.

6 Itt mindenekelőtt Benkő Elek kritikájára utalok. Lásd BENKŐ Elek: *Kelet-Erdély „korai” kővárjai = Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora.* Szerk. HORVÁTH László. Castrum Bene 1989. Castrum Bene Egyesület, Gyöngyös, 1990. 68–85. A kelet-erdélyi kora Árpád-kori határvédelmi rendszer elméletének részleteire, kritikájára és a kutatás mai álláspontjára lásd SÓFALVI 2012.

7 A vár 2007. évi ásásának előzetes közlése és értékelése: SÓFALVI András: *Kustaly vára.* Castrum 2009. 1. sz. 5–30. (a továbbiakban SÓFALVI 2009)

Az építők a vár létrehozásának helyéül a Persányi-hegység vízválasztó gerincének egyik nyergét választották a Heveder-hegyese és a Gyepübükke magaslatok között (763 m). Ettől 5,5 km-re délkeletre, a hegység kelet-nyugat irányú mellékgerincén, a Boldi-hegyre (684 m) emeltek Kustaly várához formailag meglepően hasonló toronyvárakat. A hegy legmagasabb pontján épült toronyépítmény (alapterülete 8,5×8,5–10 m) mára teljesen elpusztult. A 19. század közepe óta több névvel illetett emléket (Hegyes-tetői vár, Holofernes vára, Husztvár, Attila vára, Rika vára)⁸ a további zavart elkerülendő, keleti toronynak nevezem, megkülönböztetve a tőle 450 m-re nyugatra található másik toronyvártól (nyugati torony). Ez utóbbi szintén a hegygerinc nyergében fekszik, nem kimagasló helyen, és talán ennek tulajdonítható, hogy teljesen megfélekezett róla a kollektív emlékezet. A 20. század második felében „fedezte fel” Dénes István (hasonló a helyzet Kustaly várával is, melyről Orbán Balázs azt írja, hogy fáradságos munkával derítette azt fel). A földtöltéssel és árokkal keletről védett keleti, illetve nyugatról elszáncolt nyugati torony nagy valószínűséggel összetartozott és egy építési koncepciónak lett alárendelve (4. kép). Funkcionális különbségüket vagy inkább „munkamegosztásokat” eltérő jellegű helykiválasztásuk és a leletanyag mennyisége és minősége jelzi. (A keleti torony főként megfigyelő szerepet tölthetett be, a nyugati torony a mellette elhaladó út forgalmát ellenőrizte.) Míg a keleti torony régészeti kutatása viszonylag szerény leletanyagot eredményezett, a nyugati toronyépítmény korabeli rétegeiből gazdag kerámia-, illetve fém- és csonteszközök (nyílhegyek, kések, csat) kerültek napvilágra. A 10×16 m alapterületű nyugati torony – mely falvastagsága alapján szintén többszintes lehetett – bejárata a földszinten nyílt, és akárcsak Kustaly váránál, itt is megfigyelhető volt egy második építési periódus (falköpenyezés). Közvetlenül az épület mellett feltárássra került egy többszörösen megújított útfelület is. A leletek alapján a boldi-hegyi toronyvárak építését szintén a 12. századra keltezték a kutatók.⁹

Kustaly várát és a boldi-hegyi toronyvárakat (a továbbiakban együttesen Rika-erdei várakat) több tényező is összekapcsolja. A részletezett formai elemek, a leletanyag hasonlósága (nagyon gyakori például a körömbecsípéssel díszített kerámia), valamint a topográfiai elhelyezkedés Kustaly váránál és a rikai nyugati toronynál meglepően egyezik. A várak környezetének vizsgálata további közös nevező meglétére utal. A helynévi és térképészeti adatok alapján kimutatott, az objektumok mellett haladó gerincutaknak fontos szerepük lehetett a várak létrehozása és működése szempontjából, ugyanis kiderült, hogy a terepbejárások során azonosított utak léte egészen a késő népvándorlás korig visszavezethető. Vargyas irányából a Kustaly-tető (751 m) érintésével a Likat-mezőn keresztül haladó út Kustaly vára előtt tér rá

8 ORBÁN: i. m. 230; KÖVÁRY: i. m. 48; SZÉKELY Zoltán: *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 8–9(1976–1977). 63, illetve lásd a következő jegyzet irodalmát.

9 BORDI Zsigmond Loránd: *Fortificațiile medievale timpurii din pădurea Rika*. Turnul estic. Acta Siculica 2007. 287–300; BORDI Zsigmond Loránd–DÉNES István: *Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erődrendszerében*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1998. I. 175–188; ÜÖK: *A Rika-erdei kora középkori erődítmények 1999. évi régészeti kutatása*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1999. I. 229–240; BORDI Zsigmond Loránd: *A Rika-erdei koraközépkori erődítményrendszer (Felsőrákos, Barót város, Kovászna megye) = Új régészeti leletek Délkelet-Erdélyben*. Szerk. BORDI Zsigmond Loránd. Kiállításkatalógus. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2003. 30–32.

a Persányi-hegység fő gerincére és halad a Heveder-hegyese (808 m) felé. A közelmúltban végzett régészeti feltárásunkból derült ki, hogy az út használata, az elzárása végett épített sáncszerkezet leégett maradványainak radiokarbon-vizsgálata szerint¹⁰ legalább a 7–8. századra nyúlik vissza. Kustaly vára mellett a hegygerinc déli oldalán nagyméretű sánc és árok zárta le a fenti utat, melyen mindössze a vár déli oldalánál létesített külső kapun lehetett átkelni. Az Erdővidékről a Boldi-hegyre felkapaszkodó, a Persányi-hegység kelet–nyugat irányú keresztgerincén átkelő másik út a rikai toronyvárak mellett haladt el (a régészeti feltárás ennek maradványait azonosította), majd a Fehérkút-tető–Közbérc-feje (788 m) érintésével a Kapus-tető után ereszkedett a Kis-Homoród völgyébe, melyet valamikor hármassal töltéssel sáncoltak el az Írott-kő előtt (8. kép).¹¹

A Rika-erdő útviszonyait illetően nem szabad megfedkezünk a Rika-patak völgyén haladó, a vízválasztón átkelő, majd a Gázló-patak mentén a Kis-Homoród völgyébe beereszkedő útvonalról (9. kép)¹², melynek elsődleges használatát az elzárása végett épített Országhatár földsánc szerkezetének feltárása és szénizotópos vizsgálata a római korra keltezte. 2010-ben végzett régészeti kutatásunk és a laboratóriumi eredmények a sánc késő középkori, fejedelemség kori megújítását is kimutatták, amit más történeti adatok is megerősítenek. Nem tudjuk pontosan, hogy ezt a régi rikai országutat a középkor mely évszázadaitól kezdték használni, tény, hogy a régió a Barcaság és az Erdélyi-medence egyik legfontosabb átjárója volt a Bogáti-erdőn áthaladó út létrehozásáig (kereskedelmi forgalmának szabályozására hozták létre a rikai vámot).

A Rika-erdei várak és környezetük bemutatása után történeti szerepük értékelésében előre kell bocsátanom, hogy építéstechnikai és formai jellemzőiket tekintve ezekre az erősségekre nem ismerünk korabeli, azaz 12. századi párhuzamokat egész Kelet-Erdélyből. (Még a német lovagrend 13. század eleji kővárairól sem rendelkezünk megbízhatóan keltezett, tanulmányozható építészeti elemekkel.) Érdemes ismét a helynevek tanúságaira figyelni, a Kustaly vára közvetlen környezetében előforduló Határ-patak és Gyepübükke földrajzi nevek valaminek a határát, gyeplőjét jelzik, minden bizonnyal még a középkorból. És ha figyelembe vesszük, hogy a boldi-hegyi várak környezete az I. katonai felmérés készítésének idején még nem tartozott Bardocszékhez/Udvarhelyszékhez, hanem vármegyei igazgatás vagy a Szászföld joghatósága alatt állt¹³, elég egyértelmű a következtetés, hogy a váraknak nincsen közvetlen kapcsolatuk a székelyekkel. A területen (Udvarhelyszéken és Erdővidéken) valamikor a 12. század második felében, legkésőbb a 13. század elején megjelenő székelyek a Rika-erdő – nem

10 Az elemzéseket az MTA Debreceni Atommagkutató Intézetében 2010-ben végezte Sándorné Mogyorósi Magdolna.

11 A fenti utakat Kosza Antallal folytatott terepbejárásaink során azonosítottuk 2010-ben.

12 *I. katonai felmérés. Erdély. 1769–1773.* Budapesti Hadtörténeti Intézet. Térképtár. Jelz. B IXa 1123. Lépték: 1: 28.800. 210. térképszelvény. (a továbbiakban I. KatonFelm.)

13 Az első okleveles említés szerint a közeli Rákos 1377-ben kükkülei terület volt (GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Akadémiai, Bp, 1987. 200.), de 1461-ben már Fehér vármegye tartozékának írják (vö. ICSKOVITS Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp., 1939. 83.). A Rika-patak völgye, illetve a rikai toronyvárak környezete az I. katonai felmérés idején Köhalomszékhez tartozott, és csak a 19. században lett vargasi terület. Vö. I. KatonFelm. 210. térképszelvény. A jelenségre Kosza Antal hívta fel a figyelmemet.

székely joghatóságú – területéből fokozatosan elfoglalnak egy-egy darabot az évszázadok folyamán.

Ha az Árpád-kor középső évszázadának várai között keresgélünk a térségben, legközelebb az egyesült Homoród Olthá szakadásánál található Szászugra árokkal és palánkkal erősített földvárát¹⁴, illetve a Tölgyesi-szoros moldvai kijáratánál, hegycsúcson emelkedő karácsonykői (Piatra Neamț-i) szintén fa földvárat kell megemlítenünk.¹⁵ A stratégiai pontokon emelt erősségek (ún. megyei háttér nélküli határvár-ispánság vára és határvár) közvetve és közvetlenül fontos szerepet tölthettek be a határvédelemben. A Rika-erdei toronyvárak formailag rokon, de már továbbfejlesztett erősségei a 13. század második felétől megjelenő, hegycsúcsokra épült, kőfallal övezett toronyvárak (Alsórákos, Kézdialmás, Gyergyószentmiklós), melyek kiemelkedő birtokos családok mentsvái lehettek.

Noha történtek kísérletek a Rika-erdei várak határvédelmi szerepének értelmezésére (Ferenczi-testvérek), ez az elmélet ma már aligha állja meg a helyét, ugyanis a korábbi ásatások leletanyagának feldolgozása és az új terepkutatások eredményei alapján elég világos, hogy a 12. században már a külső, Csíki- és Háromszéki-medencék is a Magyar Királyság részét képezték.¹⁶

Az eddigieket összegezve: láthattuk, hogy a Rika-erdei várak társtalanok Kelet-Erdélyben, így funkciójukat és értékelésüket tágabb kontextusban kell végeznünk. Viszont Erdély régészeti térképét nézve nagytóval is alig találunk olyan korabeli emléket, amely egyértelműen párhuzamba állítható lenne a Rika-erdei toronyvárakkal. (Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy az erdélyi várkutatás még gyerekcipőben jár.) A 12. századra keltezik Szászvároson azt a toronyépületet és rotundát, amelyet földsánc és árok övezett.¹⁷ Az erősített nemesi udvarházként vagy várként értékelhető épületegyüttes korai keltezése azonban nem olyan egyértelmű, ugyanis mindössze azt tudjuk, hogy a földsánc korábbi fázisának palánkjából egy rombikus – feltehetően 11. századi – nyílcsúcs került elő, tehát ennél későbbi az erősítés minket érintő fázisa. Erdély területéről kissé kilépve fontos utalnunk a szörénységi Illyéd területén feltárt 11×11 m alapterületű, lakótoronyként meghatározott objektumra, a közelében többosztatú épülettel és körtemplommal, melyet pénzérmék kelteznek a 12. század második

14 Radu POPA–Radu ȘTEFĂNESCU: *Șantierul arheologic Ungra. Jud. Brașov. Materiale și Cercetări Arheologice* 14(1980). 496–503.

15 Constantin SCORPIAN: *L'ensemble archéologique féodal de Bitca Doamnei*. Dacia N. S. 9(1965). 331–454.

16 Lásd BOTÁR István: *Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve 1999. I. 247–272; Uő: *Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében = Helynévtörténeti tanulmányok*. 3. Szerk. HOFFMAN István–TÓTH Valéria. Debrecen, 2008 (A Magyar Névarchívum Kiadványai 13). 76–77; Adrian IONIȚĂ: *Date noi privind colonizarea germană în Țara Birsei și granița de Est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*. Revista Istorică 5(1994). 277–280; RÁCZ Tibor Ákos: *Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem*. Erdélyi Múzeum 65(2003). 1–2. sz. 3–5, 12–14; SZÉKELY Zoltán: *Délkelet-Erdély a VI–XIII. században*. Aluta 6–7(1974–1975). 63–71; Uő: *Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század)*. Veszprémi Történelmi Társ 1990. 3–19.

17 Zeno-Karl PINTER: *Rotonda de la Orăștie = In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context European*. Coord. Daniela MARCU–ISTRATE–Anghel ISTRATE–Corneliu GAIU. Accent, Cluj-Napoca, 2003. 263–286. (a továbbiakban *In memoriam Radu Popa*)

felére.¹⁸ Az épületegyüttes egy királyi udvarhely maradványait jelöli, melyet II. András király 1223-ban hűgának, Margit özvegy bizánci császárnénak adományozott.¹⁹ Visszatérve Erdélybe, a tatárjárás előtti időszakból még Küküllővár első kővárát kell kiemelni, hiszen – mind térben, mind formailag – ez áll legközelebb a Rika-erdei toronyvárakhoz. A mocsaras területre épült, 9–10 m oldalhosszúságú, 2,5 m falvastagságú toronyépítményt sánc és vizesárok övezte, és az ásatást röviden összegző leírás szerint a 13. század elején épült.²⁰ Funkcióját tekintve nem biztos, hogy a közelben 1177-ben már álló ispánsági vár irányában kell tapogatóznunk, ugyanis Küküllővár másik neve (Szentkirály), a közeli Királyfalva, a Küküllőn felfelé haladva (Vámos)Udvarhely, illetve szolgáltató népekre utaló helynevek királyi magánbirtok meglétét jelzik.²¹

A felsorolt példák arra mutatnak rá, hogy az Árpád-kor derekán Erdélyben és környékén erődített földesúri udvarházként és királyi udvarhelyként egyaránt léteztek olyan toronyvárak vagy toronyépítmények, amelyek a Rika-erdei várak értelmezésében fogódzót nyújthatnak. Ami egyértelműen közös bennük, és megkülönbözteti a későbbi 13. századi nemesi mentsváraktól, hogy ekkoriban a várakat még nem építették megközelíthetetlen hegycsúcsokra (ehhez a felismeréshez még szükség volt a tatárjárás addig soha nem látott károkat okozó tapasztalataira). Noha a szászvárosi az egyetlen olyan emlék, amely nagy valószínűséggel világi vagy egyházi birtokoshoz köthető, Kustalyvár 2007. évi ásatási eredményeit feldolgozó, és a Rika-erdei várakat értékelő tanulmányomban jómagam a magánföldesúri funkció felé hajlottam²², ugyanis kimutatható volt, hogy e várak – mint ahogyan fentebb már utaltam rá – a középkorban vármegyei területen feküdtek.

A probléma újragondolása viszont a közelmúltban arra készítetett, hogy az építető személyét és a funkció kérdését a másik vonalon keressem. Mint már említettem, a Küküllők mentén a kora Árpád-korban a várbirtokok közé ékelődve több olyan királyi magánbirtokot találunk, melyeken különféle szolgáltatásokkal tartozó népcsoportok éltek egy-egy központ körül elhelyezkedve. A Kis-Küküllő mentén Vámosudvarhelyről és szolgáltató népeiről már esett szó. Ha a Nagy-Küküllő völgyében haladunk felfelé, az Erdélyi-medence keleti peremén a királyi udvari birtokszervezet további nyomaival találkozunk. Történész berkekben közhely, hogy (Székely)Udvarhely úgyszintén egy kora Árpád-kori királyi udvarhely nyelvi kövülete, noha régészetileg még nem sikerült a királyi udvarházat azonosítani (általános vélemény szerint a késő középkori vár helyén állhatott).²³ A hatásköre alá tartozó, szolgáltató népek nyomát is megőrizte néhány településnév, mint a Solymos ('solymár'), Daróc ('vadfogó') és Lövete ('lövő'). A szórványos helynévi adatokon túl egy másik tényezőre is fel kell hívni a figyelmet:

18 Dumitru ȚEICU: *Banatul montan în evul mediu*. Banatica, Timișoara, 1998. 105, 122, 176, 340.

19 GYÖRFFY: *i. m.* 473.

20 Gheorghe ANGHEL: *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XIV*. Dacia, Cluj-Napoca, 1984. 92–94.

21 GYÖRFFY: *i. m.* 539.

22 SÓFALVI 2009.

23 Hogy e királyi uradalom és annak központja pontosan mikor és hogyan került a telegdi székelyek birtokába, arról az írott források nem tudósítanak. Figyelemre méltó, hogy a királyi curtis feltételezett helyén még az Árpád-kor végén domonkos kolostort alapítanak, amely lényegében a rend egyetlen székelyföldi kolostora és egyben a legkorábbi rendház Székelyföldön, így még a királyi alapítás lehetősége is megkövethető.

a sóvidéki és Homoród menti sólelőhelyekre. Nem véletlen, hogy Kelet-Erdély és a későbbi Székelyföld sóbányáit magában foglaló területen jött létre a kora Árpád-kori királyi magán-uradalom egyik legfontosabb erdélyi birtokteste. Nyilvánvaló, hogy az idézett településeken kívül még több helyen éltek szolgáltató népek. (Györffy György szerint Küküllő vármegye területe nagyrészt királyi uradalom volt, ismereteink alapján a későbbi Udvarhelyszék is ennek képezte részét.²⁴) A 12. századtól egyre gyarapodó udvarhelyszéki lelőhelyekről régészeti módszerekkel nem mutatható ki azok joghatósága, azaz, hogy a vármegye hatáskörébe tartoztak, avagy a királyi uradalomnak voltak alárendelve népei.²⁵ Így ezen a ponton akár meg is állhatnánk...

A Rika-erdei várak formai analógiáira a Magyar Királyság északi erdőuradalmában találunk példát, így Zólyomban, ahol az Árpád-kori Pusztavár területéről két, egymástól távoli, külső védelmi elemekkel rendelkező toronyépítmény ismert – hívta fel a figyelmet Feld István. Mint tudjuk, a zólyomi királyi erdőuradalom területén a 12. században erdőispánságot hoztak létre, és hasonló folyamat játszódott le a királyi birtok más, kiterjedt erdőségekkel és vadászó helyekkel rendelkező részein – egyesek területén királyi vár is épült.²⁶ Nagyméretű toronyépületek álltak a sárosi, valamint oszlányi (ez feltehetően azonos a kalacsnai Mihály várával) erdőispánságok váraiban, és a trencsényi vagy szepesi királyi várak korai magját is hasonló tornyok képezték. Az utóbbi méreteiben és kvalitásait illetően már az ország központi részén épült Visegrád vagy Esztergom uralkodói reprezentációt megjelenítő toronyépületei felé mutat.²⁷ Az idézett felvidéki várak a 13. századtól jelennek meg az írott forrásokban, viszont a régészeti kutatások egyes esetekben legkorábbi fázisaik – a minket érdeklő toronyépítmé-

24 GYÖRFFY: *i. m.* 539.

25 A Nagy-Küküllő északi mellékvölgyeiben fekvő Kis- és Nagysolymosról a falvak belterületén eddig végzett terepbejárások során Árpád-kori, főként 13. századi leleteket gyűjtöttek. Lásd BENKŐ Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. MTA Régészeti Intézete, Bp., 1992 (Varia Archaeologica Hungarica V.). 93–99, 127–131. Homoróddaróc első temploma a 12. században épült, viszont a település Árpád-kori népiségtörténetének kérdése összetett, és arra figyelmeztet, hogy a történeti, nyelvészeti és régészeti adatok tartogatnak ellentmondásokat. Ugyanis míg a helynév kora Árpád-kori szolgáltató népcsoport nyomát őrzi, templom körüli temetőjének leletei (S-végű hajkarikák, rekeszes fejű gyűrűk, líra alakú csat) alapján Bóna István korai székelyeket vélt felfedezni a legkorábbi sírhorizontban, ugyanakkor a temető első sírjai olyan ún. antropomorf sírgödrök, melyeket általában a szász etnikummal szokás kapcsolatba hozni. Lásd: DANIELA MARCU-ISTRATE: *Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov = Középkori egyházi építészeti Erdélyben II.* Szerk. Szócs Péter Levente–Adrian Andrei Rusu. Szatmári Múzeum, Szatmárnémeti, 2002. 41–78. Lövétéről mindössze szórványos Árpád-kori leletanyagot ismerünk, pontosabban nem keltezett, román kori eredetű templomának feltárása az elmúlt években kezdődött el.

26 Az erdőispánság intézményére lásd *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula. Akadémiai, Bp., 1994. 194–195; HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Akadémiai, Bp., 1970. 15–17. Az oklevelek erdőispánságokról tudósítanak a királyság északi, középső és dunántúli részein. Zsoldos Attila hívta fel a figyelmet arra, hogy Erdélyből nem ismerünk erdőispánságokat, a Rikai-erdei várak formai jellemzői azonban lehetővé teszik ilyenfajta értelmezésüket.

27 Ezúton is köszönetet mondok Feld Istvánnak, hogy habilitációs dolgozatának (*A 13. századi várak történeti szerepe Magyarországon a régészeti források tükrében*. Kézirat. 2012) a királyi várakról írott fejezetét elolvashattam.

nyeket – korát a 12. századra helyezték (ide sorolható a Vág-völgyében fekvő Sempte ún. megyei háttér nélküli várispánságának vára is, központi toronyépületével).

A fentiek alapján önként adódik a feltevés, hogy a 14. század első felében még Erdőhát-nak nevezett udvarhelyi esperesi kerület világi előzményén, a királyi erdőuradalom területén úgyszintén erdőispánság jött létre az Árpád-kor derekán. (A királyi *curtis* feltételezett helyétől 2,2 km távolságban található, a Nagy-Küküllő fölötti szikladombra emelt Budvár méretei [1,1 ha] és korai, 11–12. századi kerámialeletei – melyekről nem tudni, hogy milyen kapcsolatban vannak a várfalakkal – alapján elképzelhetőnek tartom, hogy ez eredendően királyi várnak épült sáncvár [?] volt és később lett a székelyek mentsvára.²⁸⁾

Az erdőgazdálkodásban és a vadászatban kiemelkedő szerephez jutó Rika-erdőben létesített toronyvárak pedig e funkció letéteményesei, és feltehetően az udvarhelyi erdőispánsági központ alá voltak rendelve. Tanulmányozott váraink kultúrrétegéből felszínre került állatcsontok archeozoológiai vizsgálata kimutatta, hogy a vadászott állatok képezték az étrend legfontosabb összetevőjét (a gímszarvas, őz, vaddisznó mellett bölényekre is vadásztak a Rikában²⁹⁾). E várak viszonylag kis területen való sűrűsödése és fontos útvonalak mentén való fekvése viszont nagyobb súlyt kölcsönöz nekik, mint a birtokigazgatási, vadászati szerepkör. Hogy milyen feladatot töltöttek be a Rika-erdőn áthaladó utak ellenőrzésében és a térség védelmében, lehetett-e kapcsolatuk a Homoród menti Árpád-kori sókitermeléssel, vagyis annak kereskedelmi szabályozásával, azt további kutatásoknak kell vizsgálniuk.

A királyi birtok eladományozásának folyamatában a 14. századra a Rika-erdei várak Küküllő, majd Fehér vármegye részévé váltak, Kustaly várának környezetét az udvarhelyi székelység feltehetően már ezt követően megszerezte. Földrajzi adottságaik nem tették lehetővé, hogy e toronyvárak a jól védhető környezetben épülő nemesi magánvárak sorába emelkedjenek a 13. század második felében. Tőlük nem messze délre, az Olt partján kiemelkedő sziklacsúcsokra épültek ilyen jellegű erősségek (Alsórákos – Mihály vára: sziklára épült kőtorony és kerítőfal; Alsórákos – Tepő vára: hegycsúcsra épült kővár, melynek központi eleme feltehetően egy torony volt).³⁰ Az erdők mélyén megbúvó építmények lassan pusztulásnak indultak és

28 Leletei közül kiemelkedik egy 13. század első feléből származó bronz füstölőalj, melynek analógiái hildesheimi, illetve vesztfáliai műhelyekből származnak. Vö. BENKŐ Elek: *Note privind descoperirile de bronzuri medievale din Transilvania = In memoriam Radu Popa* 114–116. A Budvárról előkerült kerámia készítechnikai jellemzőit, az agyag előkészítését és soványítását, valamint az edények kiégetését tekintve rendkívül gyenge fazekastermekről beszélhetünk, amely semmilyen tekintetben nem vethető össze a Rika-erdei várak, a korszak tekintetében átlagos/jó minőségű edényművességével. A két leletanyagcsoport díszítésszerű elemeinek különbözőségeiben (a Budvárról pl. teljesen hiányoznak a körömbecsapós edények. Lásd SÓFALVI 2012) ősrégész szemmel más-más kultúra vagy műhely meglétét vélénk felfedezni. Így a Rika-erdei várak és a Budvár feltételezett kapcsolata egyelőre igen óvatosan kezelendő.

29 GÁL Erika: *Allatsontleletek a középkori Székelyföldről* = BENKŐ Elek: *A középkori Székelyföld*. II. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Bp., 2012. 663–667.

30 DÉNES István–BORDI Zsigmond Loránd: *Az alsórákosi Tepő vára*. Acta – A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. 1997. I. 235–244. A kis felületű ásítás idején felszínre került jellegzetes, bekarcolt vonal- és hullámvonal-díszítésű tölcseres peremű fazekak, illetve egy csillagtarajos sarkantyú a vár használati idejét a 13–14. századra teszik. Mihály várában Dénes István kutatása során hasonló, tölcseres peremű fazektörödékek kerültek napvilágra. A közöletlen leletanyag tanulmányozásáért Dénes Ildikónak tartozom köszönettel. Ma már nem tudni pontosan,

az évszázadok folyamán a feledés homályába merültek. A királyi erdőuraldom szomszédságában megtelepedett székelyek hagyományai nem őriztek meg valós történelmi reliktumokat a Rika-erdei várak múltjáról, sőt, a rikai nyugati torony létezéséről teljesen megfeledezett a kollektív emlékezet.

ON THE EDGE OF A STUDY: THE CASTLES IN RIKA FOREST AND THE ROYAL DOMAIN OF ODORHEIU SECUIESC

Keywords: *Rika forest, Arpadian Age, tower-castle, ridge-road, royal domain, forest county*

On the shed of Perșani Mountain, in the Rika Forest (that is a border between Harghita and Covasna county, today Romania) there were two castles built in the Arpadian Age. Kustaly castle was a multi-storied rectangle tower surrounded with trench and probably with a palisade. 5,5 km away, on the top of Boldi Mountain there lay the ruins of two similar towers, 450 m apart from each other, being also fortified by trenches and banks. Near the castles, on the shed of the mountain, medieval ridge-roads were identified.

There are no written sources concerning the castles, however the archaeological researches date their building in the 12th century, and their destruction in the 14th century. We do not know of any such early analogies in the region, as for Transylvania only the castles from Cetatea de Baltă and Orăștie, as well as the castle from Ilidia (Caraș-Severin county) can be mentioned. This type of castle, known as tower-castle, was spread mostly on the northern parts of the Hungarian Kingdom and on royal domains (e.g. Zvolen and Kolačno, both in Slovakia). In our assumption the castles in the Rika Forest were royal castles, built on the domain of the Arpadian kings. The area had its centre in Odorheiu Secuiesc, and the named castles had a role in hunting and in forest administration, respectively in the control of the roads leading from Burzenland into the centre of Transylvania.

PE MARGINEA UNUI STUDIU: CETĂȚILE DIN PĂDUREA RIKA ȘI DOMENIUL REGAL DIN ODORHEI

Cuvinte-cheie: *pădurea Rika, epoca Arpadiană, cetate de turn, drum de creastă, domeniu regal, comitat silvic*

Pe creasta Munților Perșani, în Pădurea Rika (granița dintre județele Harghita și Covasna) cunoaștem două cetăți din epoca Arpadiană. Cetatea Kustaly, care constă dintr-un turn patrulater cu mai multe nivele și un șanț adânc pe partea interioară, dotat cu o presupusă palisadă. La o distanță de 5,5 km pe Muntele Boldi se află ruinele unui complex compus din două turnuri dreptunghiulare aflate la o distanță de 450 m unul față de celălalt, fiind de asemenea apărute de șanțuri și valuri. Pe lângă cele două cetăți am localizat câte un drum de creastă folosit și în epoca medievală. Cetățile nu sunt menționate în

hogy melyik várból származhat az a rombikus nyílcsúcs, melyet Székely Zoltán tett közzé. Lásd SZÉKELY Zoltán: *Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 8–9(1976–1977). 64. (16.3. ábra.)

izvoarele istorice, dar în cursul cercetărilor arheologice s-a dovedit că ele au fost construite în secolul al XII-lea, fiind părăsite cel târziu în secolul al XIV-lea. Nu se cunosc analogii atât de timpurii în zonă pentru cetățile din Pădurea Rika, iar din toată Transilvania putem numi doar câteva analogii (Cetatea de Baltă, Orăștie și Ilidia din Țara Severinului). Tipul de cetate numit cetate de turn a fost mai răspândit în partea nordică a Regatului Maghiar, pe teritoriile domeniilor regale (de exemplu în Zvolen și Kolačno, ambele în Slovacia). Presupunem că cetățile din Pădurea Rika au fost cetăți regale pe teritoriul domeniului regal, cu centrul la Odorheiu Secuiesc, având rol în vânătoare și administrarea pădurilor, respectiv în controlul drumurilor care treceau din Țara Bârsei spre mijlocul Transilvaniei.

KÉPJEGYZÉK / LIST OF ILLUSTRATIONS / LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. kép. Kustaly vára légifelvételen / The Castle of Kustaly, aerial photo / Cetatea Kustaly, fotografie aeriană (fotó: Sófalvi András)
2. kép. Kustaly vára, a toronyépület bejárata / The castle of Kustaly, the entrance of the tower / Cetatea Kustaly, poarta clădirii turnului (fotó: Sófalvi András)
3. kép. Kustaly várának régészeti geodéziai felmérése, 2006–2007 / Geodesical survey of the castle of Kustaly, 2006–2007 / Releveul arheologic geodezic al cetății Kustaly, 2006–2007 (Sófalvi András–Serfőző Antal)
4. kép. A Boldi-hegyre emelt várak és földművek topográfiája / The topography of the castles and earthworks on the Boldi-mountain / Topografia cetăților și a valurilor de pământ de pe muntele Boldi (Bordi 2003. 30)
- 5–7. kép. Kustaly vára, kerámialeletek az 1971–1973. és a 2007. évi ásatásból / The castle of Kustaly, ceramical findings of the excavations from 1971–1973 and 2007 / Cetatea Kustaly, piese de ceramică din săpăturile anilor 1971–1973 și 2007
8. kép. A rika-erdei várak a középkori gerincutakkal (III. katonai felmérés alapján) / The castles from Rika-forest with the medieval ridge roads (based on the 3rd military survey) / Cetățile din pădurea Rika cu drumurile de creastă medievale (pe baza releveului militar numărul III)
9. kép. A rikai országút az I. katonai felmérésen / The road from Rika on the 1st military survey / Drumul din Rika pe releveu militar numărul I)

KÉPMELLÉKLET

SÓFALVI ANDRÁS

1

2

3

4

8

9